თეორიული დაფუძნების პრობლემა პოეტიკაში

თამარ ლომიძე

შეოცე საუკუნის ლიტერატურათმცოდნეობაში ჩამოყალიბდა მრავალი ურთიერთგამომრიცხავი თეორიული კონცეფცია. თითოეულ მათგანს გააჩნია არა მარტო საკუთარი მეთოდოლოგია და დამოუკიდებლად შემუშავებული ცნებითი აპარატი, არამედ - უეჭველი პრეტენზიაც მეცნიერული ჭეშმარიტების „საბოლოო ინსტანციის“ წყდომაზე. ცნობილია, რომ ის თეორიები, რომლებიც აღიარებენ მხატვრული ნაწარმოებისადმი „სუბიექტური“ მიდგომის უპირატეს მნიშვნელობას, ეშყარებიან ინტუიციურ მეთოდებს, ხოლო

„ობიექტური“ ანალიზის მომხრენი მიმართავენ ფორმალიზებად მტკიცებებსა და დასკვნებს და გამორიცხავენ ინტუიციური დებულებებისადმი აპელაციის ყოველგვარ შესაძლებლობას.

ამასთან, ობიექტური მეთოდების გამოყენება არ ნიშნავს, რომ შესაბამისი თეორია საერთოდ არ ითვალისწინებს ჭეშმარიტების ინტუიციურ წვდომას. მეტ-ნაკლებად ყველა ლიტერატურათმცოდნეობითი თეორია ემყარება ამოსავალ წარმოდგენებსა და ცნებებს, რომლებიც ლოგიკურად დაუფუძნებელია, მაგრამ ინტუიციურად ჭეშმარიტ პოსტულატებად მიიჩნევა. ინტუიციურ, უშუალო სიცხადით აღბეჭდილ ამოსავალ „აქსიომებზე“ დამყარებული თეორიები ითვლება ე.წ. აქსიომატურ თეორიებად. ისმის კითხვა, რომელი ლიტერატურათმცოდნეობითი კონცეფცია შეიძლება გავიაზროთ აქსიომატური თეორიის სახით? წარმოადგენს თუ არა „მითის“ ცნება მითოლოგიურ თეორიებში, „გაგების“ ცნება ჰერმენევტიკაში, „სამყარო როგორც ტექსტი“ და „ცნობიერება როგორც ტექსტი“ პოსტმოდერნიზმში, ან „ნულოვანი საფეხურის“ ცნება რიტორიკის ფრანგულ-ბელგიურ კონცეფციებში ამგვარ აქსიომებს?

აქ სათანადო კრიტერიუმი შეიძლება მოგვაწოდოს ლოგიკურმა „თეორემამ არასისრულის შესახებ“, რომელიც 1931 წელს (იმ პერიოდში, როდესაც მათემატიკოსების წინაშე განსაკუთრებული სიმძაფრით წამოიჭრა ურთიერთგანსხვავებულ კონცეფციებს შორის არჩევანის გაკეთების აუცილებლობა) ჩამოაყალიბა გამოჩენილმა გერმანელმა მათემატიკოსმა კურტ გედელმა. გედელის თეორემა უნივერსალურობით გამოირჩევა: „თუმცა გედელმა ზუსტად არ მიუთითა, აქსიომატურ სისტემათა რომელი კლასი იგულისხმებოდა მის მიერ მიღებულ შედეგში, მაგრამ თეორემა არასისრულის შესახებ გამოსადეგია... ყველა გავრცელებული აქსიომატური სისტემის მიმართ“ (6, გვ. 304). ამდენად, ეს თეორემა შეიძლება გამოვიყენოთ ლიტერატურათმცოდნეობის მიმართაც.

გედელის მითითებით, ნებისმიერ აქსიომატურ სისტემაში არსებობს დებულებები, რომლებიც არადამტკიცებადია ამ სისტემის ფარგლებში. მათი დამტკიცებისთვის აუცილებელია უფრო ზოგადი თეორიის მოხმობა, ე.ი. კონკრეტული კონცეფციის ფარგლებს გარეთ გასვლა და მისი ინტეგრაცია უფრო ზოგად თეორიასთან. რაც შეეხება ლიტერატურათმცოდნეობას, აქ, როგორც ჩანს, საჭიროა ურთიერთგანსხვავებული მეცნიერული დისციპლინების მონაცემთა გამოყენების გზით ახალი, სრული და არაწინააღმდეგობრივი თეორიის შემუშავება.

რა თქმა უნდა, არა გედელის თეორემიდან უშუალოდ გამომდინარე, მაგრამ მასში გამოხატული მომწიფებული საჭიროებების ზეგავლენით, თანამედროვე მსოფლიოში მართლაც ხორციელდება მეცნიერებათა საყოველთაო ინტეგრაცია, რასაც შედეგად მოჰყვა სინთეზური ხასიათის ახალი მეცნიერული დარგების ჩამოყალიბება.

ლიტერატურათმცოდნეობაში სრული და არაწინააღმდეგობრივი კონცეფციების შემუშავების ცდები შეინიშნება იმ სკოლებში, რომელთა ძირითად ტენდენციას წარმოადგენს, ანალიზის წმინდა ლიტერატურათმცოდნეობით მეთოდებს გარდა, სხვა მეცნიერებათა - ლინგვისტიკის, ფსიქოლოგიის, ბიოლოგიის, მათემატიკის - მიღწევათა გამოყენება. ამგვარია უკვე რუსული ფორმალიზმი, შემდგომ - სტრუქტურალიზმი და სემიოტიკა, რეცეფციული ესთეტიკისა და ფენომენოლოგიის თეორიები... ამიტომ შესაძლებელია მათი, როგორც სისრულისა და არაწინააღმდეგობრიობის ტენდენციის მქონე თეორიული კონცეფციების დახასიათება.

* * *

პოეტიკის ზუსტ, სრულ და არაწინააღმდეგობრივ თეორიად გადაქცევისადმი მისწრაფების შედეგად პოეტური მეტყველების თავისებურებანი და, კერძოდ, ტროპები განისაზღვრა, როგორც მეტყველების ე.წ. „ნულოვანი საფეხურიდან" (რ. ბარტი) „გადახრები" (ანუ „ანომალიები", ცვ. ტოდოროვის ტერმინოლოგიით). სხვადასხვა დროს ნულოვან საფეხურად მიიჩნეოდა პრაქტიკული ენა (რუსულ ფორმალიზმში), პროზის ენა (ა. პოტებნიასთან), ბუნებრივი ენა (ი. ლოტმანის ნაშრომებში). ნულოვანი საფეხურის სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაცია უკვე თავისთავად მოწმობს ამ ცნების აქსიომატურობას, ე.ი. მის ინტუიციურ სიცხადეს და არა - ლოგიკურად დასაბუთებულ ერთმნიშვნელოვნებას. რ. ბარტის მიხედვით, ნულოვან საფეხურზე „წერილობა დაიყვანება ერთგვარ ნეგატიურ მოდუსზე, სადაც ნადგურდება ენის ყოველგვარი სოციალური და მითოლოგიური ნიშანთვისებები. ისინი ადგილს უთმობენ ნეიტრალურსა და ინერტულ ფორმას... ნულოვანი ხარისხის წერილობა განზრახ უგულებელყოფს ყოველგვარ პრეტენზიას ელეგანტურობასა და ორნამენტულობაზე" (2, გვ. 343,344). ი. ლოტმანის ხაზგასმული მტკიცებით, „მხატვრული ლიტერატურა მეტყველებს საგანგებო ენაზე, რომელიც ბუნებრივი ენის ზედნაშენს წარმოადგენს და მეორადი სისტემის სახით გვევლინება" (8, გვ. 30). ნულოვანი საფეხურის გაგება იმპლიციტურად მონაწილეობს რ. იაკობსონის კონცეფციაშიც, რომლის თანახმად, უნივერსალურ პოეტურ პრინციპად მიიჩნევა მსგავსების პრინციპის გამოყენება სინტაგმატურ მიმდევრობაში (იგულისხმება, რომ სინტაგმატური მიმდევრობა პირველადი მოცემულობაა, რომელზეც პროეცირდება მსგავსების ანუ განმეორებადობის პრინციპი). ბელგიელ ლიტერატურათმცოდნეთა ე.წ. μ ჯგუფის ნაშრომის „ზოგადი რიტორიკის" თანახმად, „ნულოვანი საფეხური გარკვეული ზღვარია... ამასთან, მეცნიერების ენა... იდეალში ნულოვანი საფეხურის ენა უნდა იყოს... პოეტური შემოქმედება - ესაა ენის ფორმალური გარდაქმნა" (5, გვ. 69).

გავარკვიოთ, რამდენად მართლზომიერია ნულოვანი საფეხურის ცნების გამოყენება პოეტიკის ამოსავალი აქსიომის სახით.

ვფიქრობთ, ნულოვანი საფეხური, იური ტინიანოვის გამოთქმა რომ ვიხმარეთ, მხოლოდ თვალთმაქცობს, თითქოს ის პირველადია პოეტური მეტყველების მიმართ. ამის გარკვეულ საფუძველს წარმოადგენს ის, რომ მხოლოდ საპირისპირო თვისებების მქონე ფენომენთან პოეტური მეტყველების შეპირისპირებისას ხდებოდა შესაძლებელი ამ უკანასკნელის მექანიზმთა განმარტება. მაგრამ ადექვატურია თუ არა შემუშავებული განმარტებები? პოეტური მეტყველება ხომ უპირატესად არაცნობიერ კანონზომიერებებს ემყარება, აქედან ნულოვანი საფეხურის (რომელიც, მისი განსაზღვრის თანახმად, ლოგიკურად დანაწევრებული და ერთმნიშვნელოვანია) შეშფოთებით მისი ახსნა იძლევა მხოლოდ ამ საფეხურის ენაზე თარგმნილი პოეტური მეტყველების არაადექვატურ სურათს.

აქასთან, აშკარაა ისიც, რომ პოეტური მეტყველების, როგორც ნულოვანი საფეხურის ტრანსფორმაციის გაგებამ გამოიწვია ის, რომ ლოგიკური მიმდევრობა: ნულოვანი საფეხური → პოეტური მეტყველება გააზრებულ იქნა ქრონოლოგიური მიმდევრობის სახით (ამაზე მეტყველებს თვით ტერმინები „ბადახრა“, „მეორადი მამოდელირებელი სისტემა“, „ანომალია“, „ვანმეორებადობის პრინციპის პროექცირება სინტაგმატურ მიმდევრობაზე“). მაგრამ ის, რომ სასარგებლოა (მეცნიერული კვლევისას) პოეტური მეტყველების შეპირისპირება მეტყველების ნულოვან საფეხურთან, არ ნიშნავს პოეტური მეტყველების მეორადობას ამ საფეხურის მიმართ (ისტორიულად, ან ინდივიდუალური შემოქმედების პროცესში). ენობრივი ნიშნები - სიტყვები გამოიყენება ყოფით მეტყველებაშიც და პოეტურ მეტყველებაშიც, მაგრამ თითოეული მათგანი წარმოქმნის ავტონომიურ სფეროს, ისტორიულად კი სიტყვის პოლისემანტიკურობა წინ უძღოდა მის ერთმნიშვნელოვნებას, ხოლო სიმბოლური ფუნქცია - აღნიშვნის ფუნქციას. ეთნოლოგთა, ფსიქოლოგთა და ლინგვისტთა მიერ დაფიქსირებულია განყოთარების დაბალ დონეზე მდგომი თანამედროვე ხალხების მეტყველების ის თვისება, რომ მასში ჭარბად შეიმჩნევა სინთეზურობა, სიტყვის ძრაგვალმნიშვნელოვნება. დადასტურებულია ავრეთვე არქაული აზროვნებისა და მეტყველების „მეტაფორულობა“, რომელიც წინ უძღოდა დანაწევრებულ მეტყველებასა და რაციონალურ აზროვნებას.

ხომ არ შეიძლება, რომ ამ შეხედულებებს არ იცნობდნენ ის მეცნიერები, რომელთა აზრით, პოეტური მეტყველება მეორადია ნულოვანი საფეხურის მიმართ? რამ გამოიწვია ობიექტური მეცნიერული მონაცემების ეს უცნაური უგულებელყოფა?

საქმე ისაა, რომ მეცნიერებმა და თეორიულმა სკოლებმა, რომლებმაც შემოიტანეს ნულოვანი საფეხურის ცნება, აქსიომატურობის მოთხოვნა გადაიტანეს თვით შესწავლის ობიექტზე - პოეტურ მეტყველებაზე. ე.ი. მიჩნეულ იქნა, რომ საკუთრივ პოეტური მეტყველება ემყარება ერთგვარ

აქსიომატურ საფუძველს. ამ გაგებით, ნულოვანი საფეხურის ცნება მართლაც ინტუიციურად იქნა შემოტანილი ლიტერატურათმცოდნეობაში და საითანადოდ არ განისაზღვრა მისი გამოყენების მიზანშეწონილება.

* * *

ხშირად გამოითქმის შეხედულება იმის შესახებ, რომ გაუქმებულია (მაგალითად, დიალოგურობის ბახტინისეული კონცეფციის ზეგავლენით) ნიშნის ძველი სოსიურისეული ბინარული გაგება, ისევე, როგორც ირიბილუსიანი კონცეფციები ენა/მეტყველება და სინქრონია/დიაქრონია (7,გვ.269). მაგრამ პოეტიკაში თანმიმდევრულად არაა გამოკვლეული ენისა და მეტყველების გამოხატულებები პოეტური ფიგურებისა და ტროპების სფეროში. არადა, აშკარაა, რომ ენისა და მეტყველების პლანების რეალურად არსებული ოპოზიცია საშუალებას იძლევა, შემუშავდეს ტროპების ახლებური კლასიფიკაცია, სადაც გამოიკვეთება მათი განმასხვავებელი ნიშან-თვისებები იმისდა მიხედვით, თუ რომელ პლანს განეკუთვნება თითოეული მათგანი. საერთოდ, თუ არ ჩავთვლით იაკობსონის კონცეფციას, რომელშიც შეიმჩნევა ამგვარი თეორიის შექმნის ერთგვარი მცდელობა, ასეთი საკითხი პოეტიკაში არც კი წამოჭრილა.

წინამდებარე სტატიაში არ ვაპირებთ ამ პრობლემის ამომწურავ დამუშავებას, მიგუთითებთ მხოლოდ მომავალ გამოკვლევაში გასათვალისწინებელ ზოგიერთ არსებით საკითხზე.

პოეტიკაში საწყის, ამოსავალ აქსიომად ენისა და მეტყველების შეპირისპირებული ხასიათის აღიარება, უპირველეს ყოვლისა, განმარტავს იმ გარემოებას, თუ რატომ ეთმობა უპირატესი ყურადღება მეტაფორის არსის გაშუქებას, მაშინ, როდესაც სხვა ტროპებს შეორეხარისხოვანი ადგილი ეთმობა ხოლმე სპეციალურ გამოკვლევებში.

საქმე ისაა, რომ მეტაფორა, ჩვენი აზრით, წარმოადგენს ერთადერთ ტროპს, რომელიც განეკუთვნება ენის პლანს, ხოლო ყველა დანარჩენი ტროპი და ფიგურა შეიძლება დავაჯგუფოთ, როგორც მეტყველების პლანის სხვადასხვაგვარი გამოხატულებანი.

მეტაფორა ერთადერთი ტროპია, რომელიც უშვებს გარკვეულ თავისუფლებას ნაგულისხმევი მეორე წევრის მიმართ - ეს უკანასკნელი სხვადასხვა აღმქმელი სუბიექტის მიერ სხვადასხვანაირად გაიგება, ამიტომ ჭირს მეტაფორის სრული ექსპლიკაცია. ის არასოდეს ემთხვევა საკუთარ განმარტებას. ნაგულისხმევი სიტყვა ან წარმოდგენა სემანტიკური ბუნდოვანებით გამოირჩევა: „რაც უფრო დიფუზურია სიტყვის მნიშვნელობა, მით უფრო იოლია მისი მეტაფორიზება... აზრობრივი ნიუანსები წარმოიშობა მღვრიე სემანტიკურ გარემოში" (1, გვ. 149).

მეტაფორა ერთადერთი ტროპია, რომელზეც ზემოქმედებს ენის პლანიდან მეტყველების პლანში გადაყვანა (ანუ პარადიგმიდან სინტაგმის წარმოქმნა).

ასეთ შემთხვევაში მეტაფორა კარგავს თავის სპეციფიკას და შედარებად იქცევა: „შეიძლება ითქვას, რომ, გარკვეული გაგებით, ყველა მეტაფორა ელიფსურია ex definitione, რადგან მთლიანად ექსპლიციტურ მეტაფორას ჩვენ საერთოდ ვერ ვუწოდებდით მეტაფორას...“ (3, გვ. 149).

გარდა ამისა, ვფიქრობთ, გაცვეთილი, ტრადიციული მეტაფორები, რომელთა ნაგულისხმევი მეორე წევრები ერთმნიშვნელოვნად გაიგება ენობრივი კოლექტივის მიერ, აღარ უნდა ჩაითვალოს საკუთრივ მეტაფორებად, რადგან ისინი აღიქმება სინტაგმების სახით და ამიტომ უკვე ენის პლანის კუთვნილებას კი აღარ წარმოადგენს, არამედ - მეტყველებისას. ამგვარად, ისინი ფორმალურად მეტაფორებია, მაგრამ რეალურად უკვე ასეთებს აღარ წარმოადგენენ.

საინტერესოა, რომ μ ჯგუფის „ზოგად რიტორიკაში“, სადაც ტროპების წარმოქმნის საფუძვლად მიჩნეულია ნულოვანი საფეხურის სხვადასხვაგვარი ტრანსფორმაციები, შენიშნულია მეტაფორების ზემოხსენებული თვისებები: „ჭეშმარიტი მეტაფორა ყოველთვის გულისხმობს, რომ ტექსტში არ მონაწილეობს საწყისი ცნება - ამგვარია მეტაფორა in absentia (5. გვ. 204). რაც შეეხება მეტაფორას in praesentia, „თუ არ გავითვალისწინებთ „როგორც“ კავშირის არარსებობას, შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ ჩვენ წინაშეა უბრალოდ, შედარება“ (იქვე). ეს თვისება, როგორც ჩანს, ჯეროვნად არაა შეფასებული ნაშრომის ავტორების მიერ, რადგან მეტაფორა „ზოგად რიტორიკაში“ არ უპირისპირდება (ამ თვისების მიხედვით) სხვა ტროპებს (გაკვრით შევნიშნავთ, რომ ბელგიელი მეცნიერების მიერ მეტაფორის წარმოქმნის მექანიზმის განმარტება სხვა, გაცილებით უფრო არსებითი ხარვეზებითაც გამოირჩევა). ამდენად, „ზოგად რიტორიკაში“ მეტაფორას in praesentia კვლავ „მეტაფორა“ ეწოდება და გაანალიზებული არაა მეტაფორისა და შედარების განმასხვავებელი კრიტერიუმები.

ვაფიქსირებთ რა იმას, რომ მეტაფორა განეკუთვნება ენის (პარადიგმატიკის) პლანს, მოკლედ დავახასიათებთ სხვა ტროპებს.

მ.ლ. გასპაროვის მითითებით, ტროპების მთელი სიმრავლე დაიყვანება მათ ექვს სახეობაზე, რომელთაც დაემატა მეშვიდე ტროპი: „ტრადიციული რიტორიკული თეორიის ექვს ტროპს გარდა, პოეტურმა პრაქტიკამ გამოიგონა მეშვიდე მათგანი, რომელსაც აქამდე არ მიუღია სახელწოდება და განსაზღვრა. ექვსი ტრადიციული ტროპი იყო: მეტაფორა - მნიშვნელობის გადატანა მსგავსების მიხედვით, მეტონიმია - მნიშვნელობის გადატანა მომიჯნავეობის მიხედვით, სინეკდოქე - მნიშვნელობის გადატანა რაოდენობის მიხედვით, ჰიპერბოლა - მნიშვნელობის გაძლიერება, და, ბოლოს, ემფაზა - მნიშვნელობის შევიწროება („ეს ადამიანი ნამდვილი ადამიანი იყო; აქ გმირობა უნდა გამოიჩინო, ის კი მხოლოდ ადამიანია“). ამ ნუსხას ახალმა დრომ დაუმატა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ანტიემფაზა - მნიშვნელობის გაფართოება, მისი გაბუნდოვანება“ (4, გვ. 190).

განეკუთვნება თუ არა ყველა ეს ტროპი მეტყველების პლანს? ამ პლანისთვის დამახასიათებელი რა თვისებებით გამოირჩევიან ისინი?

მეტონიმია, როგორც ანალიტიკურ პრინციპზე დამყარებული ტროპი, სინტაგმატური ხასიათისაა. ის იმავე ნიშნით განეკუთვნება მეტყველების პლანს, როგორც, მაგალითად, გაცვეთილი მეტაფორა. მეტონიმიის მეორე წევრი აუცილებლად ცხადად, ერთმნიშვნელოვნადაა განსაზღვრული ენობრივი კოლექტივის ცნობიერებაში და მასში სინტაგმატურად ნაწევრდება წარმოდგენა ობიექტის შესახებ. ანალიტიკური (სინტაგმატური) ტროპების რიცხვს განეკუთვნება სინეკდოქეც ანუ ობიექტის დეტალის მისედვით ამ ობიექტის აღნიშვნა. ამგვარივეა ჰიპერბოლაც, რომელიც ემყარება განსხვავებული საგნების ან მოვლენების ურთიერთშეჯერებას, და, აგრეთვე, ემფაზა, რომელიც ანალოგიური ხერხით აიგება. ზემოჩამოთვლილი ტროპები მეტყველებაში იხმარება მყარი სინტაგმების სახით. შესაბამისად, ისინი შეიძლება განვსაზღვროთ, როგორც ფიგურები, ხოლო მეტაფორა - როგორც საკუთრივ ტროპი.

რითია განპირობებული მეტაფორისა და დანარჩენი ტროპების (ფიგურების) მიკუთვნება, შესაბამისად, ენისა და მეტყველების პლანებისადმი? ალბათ, იმით, რომ მეტაფორა იმთავითვე წარმოადგენდა არა ტროპს, არამედ - არქაული აზროვნების დამახასიათებელ თვისებას მაშინ, როდესაც მეტყველება ჯერ კიდევ საკოუყალიბებელი იყო. ამით აიხსნება, რომ მის მეორე წევრს აუცილებლად უნდა ახლდეს ის სემანტიკური ბუნდოვანება, არაერთმნიშვნელოვნება, რომელიც ადამიანის აზროვნების, „მეტაფორული" აზროვნების დამახასიათებელი ნიშანი გახლდათ ისტორიის გარიჟრაჟზე.

დამოწმებული ლიტერატურა:

1. Арутюнова Н.Д., Языковая метафора (синтаксис и лексика) - კრებ.: Лингвистика и поэтика. М., 1979.
2. Барт Р., Нулевая степень письма - კრებ.: "Семиотика", М., 1983.
3. Вежбицкая А., Сравнение - градация - метафора - კრებ.: "Теория метафоры", М., 1990.
4. Гаспаров М.Л., Историческая поэтика и сравнительное стиховедение - კრებ.: "Историческая поэтика", М., 1980.
5. Дюбуа Ж. и др., "Общая риторика", М., 1998.
6. Клайн М., Математика. Утрата определенности. М., 1984.
7. Лахман Р., Демонтаж красноречия. С-Пб., 2001.
8. Лотман Ю.М., Структура художественного текста. М., 1970.

□ □ □